

Socijalne strukture i moralne norme

Pledoaje za otvoreni moral

Ivan KOPREK

Sažetak

Upućujući na bolesne simptome zatvorenog socijalnog sustava (osamljivanje, bijeg od socijalnih veza...) autor uvodi u moral komunikacijskog zajedništva otvorenih sustava. Zatvoreni (nekritički) moral ugrava čovjeka u socijalni sustav u kojem se njeguju »sekundarne kreposti«. U njima čovjek sebe i druge odosobljuje, funkcionalizira da bi se po mogućnosti stavio eficientno u službu socijalnih sustava (poduzeća, partije, države). Djelovanje se degradira na ponašanje. U komunikacijskom se zajedništvu uz »sekundarne kreposti« oformljuju i »kritičke kreposti« ukoliko potiču »primarne kreposti« (sposobnost za konflikt, sposobnost za komunikaciju, sposobnost za kreativnu neposlušnost, sposobnost i spremnost da se oblikuje vlastiti život). Kritički se (ili otvoreni) moral uklapa u socijalne sustave bez obzira jesu li to institucije ili komunikacijska zajedništva.

Uvod

Očito je na mnogim područjima da je za čovjeka i čovječanstvo u cjelini danas važno pitanje: kako živjeti, kako se vladati i kako djelovati? Odgovor se na postavljeno pitanje ne bi trebao tražiti prema nekoj šablوني, niti tek prema nekom pragmatsko–socijalno–društvenom pravilniku, nego prema ljudskom etosu, prema ćudorednim temeljnim načelima, vrijednostima i normama. Danas, naime, postaje sve očitije i jasnije da moralno djelovanje nije samo potrebno, nego da je ono uopće temelj ljudskoga života.

Mogi su etičari današnjice svjesni da je moral evolutivno događanje povijesnoga iskustva čovječanstva sa samim sobom. Pozornost, poticanje ili gaženje čovjeka i njegova dostojanstva je odlučujuća norma za etičku odnosno moralnu ispravnost ili neispravnost ljudskog djelovanja. Norme čovjeku omogućuju (ili trebaju omogućiti) da može ljudski živjeti. »Ljudski živjeti« — središnji pojam svakoga morala — zahtijeva da se dostigne smisleni optimum razvijanja vlastitog emocionalnog, socijalnog, duhovnog, kulturalnog života, koji, bez sumnje, ima i socijalne posljedice. Tako je moral i sveopća kulturna znanost ali i teorija društva.

Filozofija je morala u posljednje vrijeme i na tom području načinila veliki zaokret. Riječ je o promjeni paradigme općenite svijesti od individualizma i subjektivizma prema interakcionizmu (usp. 8. i 11.). Interak-

cionalizam preispituje institucije i ističući osobnost pojedinca nadvladava kult apstraktnog individualizma. U tom se kontekstu prepoznaje trostruka zadaća morala: prvo, osiguravanje ali i nadilaženje individualno-osobnih vrijednosti; drugo, uvođenje u socijalnopolodnošljivo djelovanje; treće, zamjenjivanje kako apelativnog morala s novim sadržajem vrijednosti socijalnog opravdanja vlastitog djelovanja, tako i zaokretanje od zatvorenog prema otvorenom moralu.

Suvremene promjene rangova vrijednosti i njezine strukturalne posljedice u odnosu prema moralu

Sociolozi registriraju tri značajke današnjega društva: relativizam, privatizam i pluralizam. Pluralizam, primjerice, znači da postoji više negoli samo jedan put kako zadovoljiti čovjekove potrebe. Posljedica je toga mišljenja »utilitaristički i ekspresivni individualizam« (usp. 2, poglavito drugo poglavlje), ali i promjena rangova vrijednosti u današnjim strukturama.

Na pozadini socioloških istraživanja uočimo neke od promjena rangova vrijednosti u današnjim socijalnim strukturama, ali i neke od bitnih elemenata značajnih za oživljavanje *etike*.

Očito je da je Nietzscheova kritika morala postavila u pitanje kako uporabivost i korisnost vrijednosti, tako i nauk o objektivnim vrijednostima. Danas se zapaža da su ti uzroci promjene vrijednosti i te kako različiti (usp. 8).

Uočimo tri koncepcije kratkoročne promjene vrijednosti. Prvo, R. Inglehartova koncepcija prijelaza od materijalističkih do postmaterijalističkih vrijednosti (usp. 5), drugo E. Noelle-Neumannovo tumačenje promjene vrijednosti kao raspad građanskog sustava vrijednosti (usp. 9) i treće, H. Klagesova teorija prijelaza od dužnosnih vrijednosti do vrijednosti samorazvijanja (usp. 6). Pođimo redom.

1. Na pozadini razvojne psihologije Ronald Inglehart polazi od toga da je u formativnoj fazi djetinjstva i mladosti prevladavajući standard pokrivanje materijalnih potreba ono što oblikuje vrijednosti. Tako u vremenu nestašice dominiraju materijalističke, a u vremenu blagostanja, pak, postmaterijalističke vrijednosti. Zauzimanje za jedne vrijednosti, znači zapostavljanje drugih. U tom smislu danas postmaterijalističke vrijednosti dolaze na mjesto materijalističkih. Za te je nove vrijednosti značajno ekološko, decentrizirano, providno očitovanje tradicionalnih vrijednosti. Sve se to očituje i na vrednovanju rada. Visina plaće i sigurnost na radu nisu manje vrijednosti, no traži se *smisao* rada. Smisao je, dakle, novi zahtjev. Samo novac više ne može u radu biti *sve*. Traži se koncentrirana smišljena akcija u koju su uključeni i nematerijalni aspekti. Ne želi se radi blagostanja izgubiti čovjeka.

2. Na pozadini Nietzscheovih izvoda i koncepcije protestantske etike Maxa Webera, Elisabetha Noelle-Neumann opisuje ostvarenja vrijednosti kao propadanje građanskoga sustava vrijednosti. Riječ je o velikoj vrijednosti rada, proizvodnosti, uvjerenju da se isplate napori, vjeri u porast ispravnosti napretka, potvrđivanju razlika među ljudima u obliku konkurencije, štedljivosti, respektu pred posjedovanjem, težnji za društvenim prestižom, konzervativizmom da se postignuto zadrži, donekle težnji i za izobrazbom. Takav proces vodi do polarizacije ljudi. Prema mišljenju Noelle-Neumann čovjek današnjice živi u »Nach-Fleiss-Zeit«, u vremenu u kojem se otkazuje proizvodnost. Ono novo što Noelle-Neumann zapaža jest vraćanje na neporecive vrijednosti nematerijalnih vrednota. Često ljudi — primjerice o radu — postavljaju pitanja: što ja imam od toga? Tako se *radu* suprotstavlja *zadovoljstvo*. Etika žrtve koja je bila spremna služiti radu ili drugim institucijama postaje slabija. Apsolutnost vrijednosti više ne stoji na izlazištu mišljenja.

3. I Helmut Klages, uz pomoć analize vremenskog slijeda odgojnih vrijednosti, pokazuje da takozvane vrijednosti zajedništva postaju slabije, dok su vrijednosti koje se odnose na *ja* (u raznim varijantama) sve naglašenije. Oblikovan je novi filter u odnosu prema izboru vrijednosti, ciljeva i djelovanja. Prihvaća se ono što pridonosi vlastitom razvitku a na što bi se inače teško pristalo. U tom je kontekstu važno zapaziti koncentraciju na sadašnjost. Samo je *sada* nešto bitno. Samorazvoj znači sadašnji samorazvoj. Traže se različita područja ispunjenja koja uvjetuju traganje za boljim mogućnostima. Te su mogućnosti radi nedostatnih krutih vrijednosti često besciljne i radi toga manipulacijski ovisne o modnim trendovima. U svakom slučaju samorazvoj je važan čimbenik. Ovakav trend povećava individualističke tendencije sve do egoizma koji postavlja *zahtjeve za mene*, a ne *zahtjeve po sebi*. Sve se to očituje kao šizofrenija koja je primjetna u očekivanju većih rezultata institucija s istodobno teškom kritikom tih institucija. To je uočljivo, primjerice, na području prava koje se prihvaća ako nekome pojedincu daje pravo, u suprotnom se, pak, slučaju niječe.

Primijećena se promjena vrijednosti predstavlja kao preklapanje različitih rangova vrijednosti a time i kao *pluralizacija*. Razni rangovi zahvaćaju jedni u druge i vode do različitih predodžbi vrijednosti. Različite orijentacije vrijednosti međusobno koegzistiraju. Iz toga bi trebala živjeti i politička kultura tolerantnosti. No, individualne potrebe o samoodržanju kolidiraju sa socijalnim dužnostima.

Formiraju se i nove vrijednosti koje ne dokidaju stare. Uz materijalne vrijednosti traže se i vrijednosti kao izobrazba, samoostvarenje. U tome je očit antagonizam vrijednosti, fenomen prepoznatljiv u devizi »argumentirati postmaterijalistički, djelovati materijalistički«.

Naime smjer promjene vrijednosti koji smo zapazili razvijaju se u smjeru *individualizacije*. Još je donedavno čovjek bio uključen u zajedništvo koje je imalo oblik državne ili religiozne zajednice. Tako je, primjerice, u Aristotela ćudorednost bila usmjerena na bitak čovjeka u polisu (usp. 1). U novo se vrijeme ćudorednost u promatranju individualne savjesti okreće protiv državnog ili društvenog utjecaja (premda je i to bilo prisutno u povjesti, no ne tako isključivo). Ako je pojedinac u središtu pozornosti, onda socijalne vrijednosti, ili gube na značenju, ili se na njih gleda izvana.

Problematično je vrednovanje rangova novih vrijednosti. Na jednoj su strani tradicionalne vrijednosti nazvane kao građanske »*sekundarne kreposti*«; na drugoj su, pak, strani nove vrijednosti, »*vrijednosti samoostvarenja*« interpretirane kao hedonističke, individualističke, bezodgovorne.

Zatvoreni i otvoreni moral

Prema rezultatima razvojne psihologije formiranje se moralne savjesti događa u strukturalnim vidicima najprije u onim fazama života koje socijalne znanosti određuju kao »primarna socijalizacija« i psihoanaliza kao »oblikovanje nad ja« (usp. 4 i 7). Oblikovanje personalnog morala čvrsto je vezano uz primarnu socijalizaciju koja je podloga za »komunikacijsko zajedništvo«.

Naznačili smo da je ljudska osoba dijalektičko jedinstvo između psihičkog sustava s unutarnjim i izvanjskim socijalnim okolišem. Taj je kompleks međusobno različit, ipak, egzistencijalno spojiv tako da promjena u jednom području izaziva promjenu u drugom. To za procjenu morala ima odlučujuće značenje.

Psihosomatsko jedinstvo čovjek ne može rastaviti na dvije sastavnice: psihičku i somatsku. Kako jedna drugu uvjetuju, ostaje tajnovito. Ipak, sustavni okoliš je u normalnom slučaju otisak, slika stvarnog socijalnog svijeta. Objekti roditelja tvore socijalni okoliš djeteta. Razlikujemo dakle: psihički sustav kao stranoreferencijalni (otvoreni) i samoreferencijalni (zatvoreni) sustav. Samoreferencijalni sustav nema dovoljni odnos prema stvarnom svijetu. U njemu nastaje zatvoreni sustav koji se pretvara u zatvoreni moral (usp. 10). Zatvoreni sustav često pokazuje bolesne simptome — osamljivanje, bijeg od užih socijalnih veza, život u svijetu neprijatelja. Ljudi sa zatvorenim moralom žive u zatvorenom svijetu. Oni su podređeni zatvorenim društvima (totalitarističkim) u kojima traže kako da ispune svoj život. Ako u drugom čovjeku osjete otvorene svjetove, onda takav susret izaziva nesigurnost koja se često izražava i agresivnim otporom.

Zatvoreni (nekritički) moral *ugurava* čovjeka u socijalni sustav u kojem se njeguju sekundarne kreposti koje razgrađuju čovjeka. U njima čovjek

sebe i druge nastoji odosobiti, funkcionalizirati kako bi se eficientno stavio u službu socijalnih sustava koji imaju prednost nad osobnim. Moralna savjest tone u funkcionaliziranje. Funkcionalna savjest drži korisnim ono što koristi socijalnom sustavu. Čovjekovo se djelovanje degradira na ponašanje.

S druge strane, kritički se (ili otvoreni) moral uklapa u socijalne sustave bez obzira na to jesu li to institucije ili komunikacijska zajedništva. On njeguje kritičke kreposti (oblikovanje ćudoredne savjesti, sposobnost i spremnost da se oblikuje vlastiti život). Moralna se savjest oblikuje do ćudoredne. Etički je dobro ono što je na temelju individualno odgovornog vaganja dobara prihvaćeno kao djelatna vrijednost.

Izvodi za praksu

Politički, gospodarstveni, kulturni sustavi nerijetko teže k tome da svaki oblik otvorenog morala svedu na *relativizam* (ili na neki oblik emotivne samovoljnosti) (usp. 12). Protumoralna moć zatvorenog morala očituje se i u toj prisili. Usmjerenost na norme zatvorenog morala može se preokrenuti u protumoralno ponašanje što je sve drugo negoli socijalno podnošljivo. Zatvoreni politički i gospodarstveni sustavi imaju trajnost tek onda ako se dovoljno ljudi slaže sa zatvorenim moralom, koji se nekritički stavljaju u njihovu službu.

Stoga o ispravnoj moralnoj savjesti u kontekstu socijalnih struktura govorimo onda kada smo na području otvorenog morala, o funkcionalnoj, pak, savjesti kada smo na području zatvorenog morala. Čovjek vođen funkcionalnom savješću, u napasti je da u konfliktnim situacijama pronade kompromis, a vođen, pak, moralnom savješću uteći će se ćudorednoj savjesti ili će svoje djelovanje orijentirati po etički odgovornom vaganju dobara. Sve to ima konkretne posljedice.

Nekritička se introjekcija kao oblik zatvaranja nekog poduzeća susreće i u vodećih sila, menadžera. Mnogi misle da posjeduju tvrtku, a zapravo su njome opsjednuti. Na taj se način instrumentalizira njihova osobnost koja ostaje besplodna — nekrofilna. Sve to nužno vodi do gotovo prisilne i bezizlazne pogonske sljepoće jer se podržavaju nestvarne odluke koje ne samo da protuslove gospodarstvenim nego i etičkim pravilima. Materijalno ili idejno opsjednut čovjek definira se od svojega posjedovanja. To vodi bezizlazno do nekritičkog internaliziranja koje isključuje moralne i ćudoredne odluke. One su zamijenjene sekundarnim strukturama (strukturama koje su orijentirane na sekundarne institucije) — *funkcionalnošću*.

Tu se rađa, ali često i ne prepoznaje, ono neljudsko u poslovanju. Zatiire se mogućnost osobnog života. Unutarnji pritisak ograničuje slobodu. Poštenje, iskrenost, *fair play* i povjerenje su izgubljeni. Takve su instituci-

je nedjelotvorne i nekrofilne. U njima se prekomjerno ograničuje vrijednost *osobne slobode čovjeka* koja pripada unutarnjem okolišu te time ograničuje mogućnost *otvorenog morala*.

U tom smislu i ovaj kratki teoretski traktat želi biti pledoaje za *otvoreni moral* na kojem bi se onda trebao stvarati *formalni etički kodeks* ponašanja u poslovanju socijalnih institucija (usp. 3).

Literatura

1. Aristotel, (1992.), *Nikomahova etika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
2. Bellah, R. N., Madsen, R., Sullivan, W. M., Swidler, A., Tipton, S. M. (1985.), *Habits of the heart. Individualism and commitment in american life*, University of California Press, Berkeley.
3. Covey, S. R. (1989.), *The seven habits of highly effective people: restoring the character ethic*, Simon and Schuster, New York.
4. Gilligan C. (1982.), *In a different voice, psychological theory and woman's development*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
5. Inglehart, R. (1977.), *The silent revolution: changing values and political styles among Western publics*, Princeton University Press, Princeton, New York.
6. Klages, H. (1984.), *Wertorientierungen im Wandel*, Campus Verlag, Frankfurt.
7. Kohlberg L. (1984.), *The philosophy of moral development, moral stages and the idea of justice (v. 1. and v. 2)*, Harper and Row, San Francisco
8. MacIntyre, A. (1981.), *After virtue: A study in moral theory*, Notre Dame
9. Noelle-Neumann, E. (1978.), *Werden wir alle Proletarier?*, Edition Interfrom, Zürich.
10. Popper, K. R. (1945.), *The open society and its enemies*, G. Routledge & Sons, Ltd, London.
11. Taylor, Ch. (1989.), *Sources of the self: The making of the modern identity*, Harvard University Press, Cambridge. Mass.
12. Wong, D. B. (1984.), *Moral relativity*, University of California Press, Berkeley.

THE SOCIAL STRUCTURES AND THE MORAL NORMS

Ivan KOPREK

Summary

By pointing out the unsound symptoms of a closed social system (isolation, avoidance of social contacts...) the author introduces us to the morals of the communication community of closed systems. Closed (uncritical) morals push us into a social system which promotes »secondary virtues«. They bring about depersonification and functionalization, thus efficiently putting us, if possible, into the service of social systems (institutions, parties, states). Action is degraded to behaviour. In the communication community, besides »secondary virtues«, there also appear »critical virtues« inasmuch as they stimulate »primary virtues« (capability for conflict, for communication, from creative disobedience, capability for and readiness to fashion one's own life). Critical (or open) moral fit into social systems regardless of whether they are institutions or communication communities.